

*Світ без свободи волі.
Що відбувається з суспільством, яке вважає,
що люди не мають усвідомленого
контролю над своїми діями?*

СВІТ БЕЗ СВОБОДИ

У липні 2008 року сталевар-пенсіонер **Томас Браун** і його дружина **Крістін** приїхали на своєму автомобілі-трейлері до маленького приморського села в Уельсі. Потурбовані мотоциклістами, які здійснювали гучні трюки, пара переїхала на автостоянку, що була дуже близько від готелю. Пізно вночі Томасу наснилося, що один із мотоциклістів увірвався до трейлера. Оскільки він спав, то сплутав свою дружину з уявним молодиком і задушив її. В будь-якому разі, саме такою була його розповідь.

Наступного року журі присяжних належало вирішити, чи був Томас винним у вбивстві. Як дізнались члени журі, він з дитинства був схильним до сомнамбулізму. Експерт-психіатр пояснив, що Томас не усвідомлював своїх дій, коли він душив дружину, і він не осмислено вирішив напасти на дружину. Томаса звільнили.

Такі випадки змушують людей замислитися, що означає мати *свободу волі*. Під час ходіння уві сні мозок, очевидно, може скеровувати дії людини без цілковито усвідомленої взаємодії з нею. Віднедавна все більше філософів і нейровчених стверджують, опираючись на сучасні знання про людський мозок, що ми

всі до певної міри весь час перебуваємо в сомнамбулічному стані. Замість того, щоб бути цілеспрямованими творцями своїх життів, ми просто є тими, кого спонукають до дій минулі події або закулісні афери нашої підсвідомості. Навіть тоді, коли ми зовсім не спимо, свобода волі є просто ілюзією.

Філософи, які поділяють цю точку зору, стверджують, що всі організми обмежені фізичними законами нашого всесвіту, де кожна дія є результатом попередніх подій. Люди також організми.

Таким чином, поведінка людини є результатом складної послідовності причин і наслідків, які повністю перебувають поза нашим контролем. Всесвіт просто виключає можливість існування свободи волі. Найновіші дослідження нейровчених додали жару цій ідеї, припустивши, що випадок свідомого вибору є наслідком базових нервових процесів, які викликають дію людини, а не їхньою причиною. Наш мозок вирішує все, що ми маємо робити без “нашої” допомоги — це тільки здається, що ми задумали.

Не всі, звичайно, з цим погоджуються, а тому дискусії стосовно існування свободи волі продовжаться з новим запалом.

Прим. перекладача:

Когнітивістика (когнітивна наука) (лат. *cognitio* — пізнання) — міждисциплінарний науковий напрям, що об’єднує теорію пізнання, когнітивну психологію, нейрофізіологію, когнітивну лінгвістику і теорію штучного інтелекту. (Вікіпедія — вільна енциклопедія [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>).

Свобода волі — філософське питання про те, чи розум вільний у своїх діях або рішеннях, чи вони визначені наперед, детерміновані. (Вікіпедія — вільна енциклопедія [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>).

Ми обоє, проте, заінтриговані пов'язаним із цим не менш важливим запитанням: “Що станеться, коли віра людей в існування свободи волі — обґрунтована чи ні — буде порушена? Яким буде суспільство в епоху без свободи волі, чи краще сказати — без віри в свободу волі?” Наше дослідження, представлене в цій статті, пропонує підказки до відповіді, деякі з котрих трижовні. Зокрема, ми бачимо ознаки того, що недостатність віри у свободу волі може завершитись руйнуванням організації суспільства.

Виправдання для убивць

Деякі з наших експериментів, однак, вказують на кращі наслідки, маючи на увазі, що суспільство, яке відмовилось від віри в свободу волі, було б менш каральним, ніж наш світ сьогодні. При дослідженні суспільної думки ми виявили, що чим більше люди сумніваються у свободі волі, тим менше вони схвалюють “каральне” правосуддя — покарання, яке встановлюється перш за все не для того, щоб утримати особу від здійснення злочину в майбутньому, а щоб змусити її страждати за свою провину. Проте, щоб люди не думали про свободу волі, це не зменшувало їхню підтримку “логічного” покарання, яке відмовляється від поняття помсти, а зосереджується натомість на ефективніших способах запобігання злочину і реабілітації порушників. По суті, скептики щодо свободи волі ставляться до людей, які порушують закони, так ніби вони є вірусами, страшними паводками чи іншими природними явищами: вони хочуть захиститися від подальшої шкоди, але не мають бажання мститися.

Додаткове дослідження підтвердило такий висновок. Половина з наших учасників читали цитату з книги, в якій стверджувалось, що з раціональної точки зору немає місця для свободи волі. Решта учасників прочитала уривок з тієї ж книги, який не стосувався свободи волі. Як ми й очікували, члени першої групи почали більше сумніватися в існуванні свободи волі. Потім усі учасники прочитали історію про те, як гіпотетичного чоловіка було засуджено за вбивство під час бійки в кафе. З розповіді стає зрозуміло, що ув'язнення не допоможе виправити його. Ті, кому навели аргументи, які заперечували свободу волі, рекомендували установити термін його ув'язнення наполовину коротший, ніж запропонований волонтерами з іншої групи.

У подальших експериментах ми виявили, що не було навіть необхідності явно згадувати свободу волі, щоб змінити погляд людей на неї, а, отже, і на їхній вибір міри покарання за злочин. Після прочитання статей у глянцево-науково-популярному журналі, що описують нервові механізми, які лежать в основі людської поведінки — без очевидного нагадування про свободу волі — люди вважають уявного злочинця менш винуватим, ніж волонтери, які не були ознайомлені з цими матеріалами. Учасники, які знайомі з наукою про мозок, також рекомендували вдвічі менші терміни покарання для вбивці. Знання про мозок, отримані в коледжі, здається, мають такий же

ефект. Проведений нещодавно *Лізою Г. Еспрінвоу (Lisa G. Aspinwall)* та її колегами з університету штату Юта експеримент додав цьому ще доказів. Вони показали, що коли психічний розлад уявного злочинця пояснюється науковою мовою, як те, що по суті керує його мозком, судді особливо схильні винести уявному злочинцю коротший термін ув'язнення.

Соціальний розлад

Хоча зростаюча терпимість, як результат сумнівів щодо існування свободи волі, могла бути у багатьох випадках хорошим знаком, цілковито відмовлятися від покарання злочинця було б згубним. Таке покарання є життєво важливим для ефективного суспільства. Експериментальне дослідження *Бетіни Рокенбах (Bettina Rockenbach)* з Кельнського університету (Німеччина), довело, що хоча небагатьом подобається ідея належати до групи, яка карає своїх членів за погані вчинки, на практиці вони в більшості надають перевагу їй. Рокенбах та її колеги просили волонтерів розігрувати колективні ігри і надавали їм можливість приєднатись до групи, яка може чи не може карати своїх членів за відмову надати допомогу. На початку тільки третина учасників вирішувала приєднатись до групи, яка могла карати своїх членів, але після 30 раундів майже всі з них переходили до цієї групи. Чому? Тому що ці експерименти підтвердили те, у чому людські спільноти переконуються знову і знову впродовж історії свого існування: якщо закони не встановлені, а нав'язані, у людей мала мотивація співпрацювати і надавати допомогу. Замість цього вони ставлять себе над усіма і уникають будь-якої відповідальності, говорять неправду, хитрують і крадуть на своєму шляху до повної дезорганізації суспільства.

Проте, скептицизм щодо свободи волі може бути небезпечним навіть для суспільства, яке має закони. Деякі з наших досліджень виявили, що сумніви, які послаблюють почуття відповідальності за свої вчинки, підбивають людей порушувати чинні правила. В дослідженнях, проведених *Джонатаном У. Скулером (Jonathan W. Schooler)* з Каліфорнійського університету (Санта Барбара), учасники, які прочитали уривок із висловлюваннями проти свободи волі, шахраювали під час навчальних тестів — користувалися шпаргалками — у 1,5 рази частіше ніж учасники, які прочитали нейтральний уривок. Окрім цього, в іншому дослідженні, де учасникам платили за кожне питання з тесту з правильною відповіддю, ті, хто прочитав висловлювання проти свободи волі, відповіли правильно на більше запитань і отримали, відповідно, вищу оплату, ніж інші учасники.

Будучи однаковою мірою руйнівною для соціальної згуртованості, ослаблена віра в свободу волі, схоже, також спонукає до спричинення шкоди іншим. Одним із загальновідомих способів, яким у лабораторії психологи вимірюють ступінь агресії, це надати людям можливість додати наперчену підливу чи сальсу до закуски, що подають тим, хто, як їм відомо, терпіти не може гострої їжі.

Рой Ф. Баумейстер (Roy F. Baumeister) з Флоридського державного університету і його колеги попросили групу волонтерів прочитати аргументи “за” чи “проти” існування свободи волі перед приготуванням страви з кукурудзяних пластівців, у якій чітко зазначена наявність соусу з перцем, для іншого волонтера, який раніше у різкій формі відмовив кожному члену цієї групи в проханні працювати з ними.

Оця нетовариська людина, добре знаний тип, не любила прянощів і мала з’їсти все, що їй принесуть. Ті, хто прочитав тексти, у яких висловлювались сумніви щодо існування свободи волі, покладали до страви майже вдвічі більше соусу.

Нейровчені виявили, що у будь-якому випадку однобокий скептицизм стосовно свободи волі руйнує етичну поведінку через послаблення сили волі. Перед тим як людина робить рух — наприклад, потягнувшись за чашкою — специфічна картина електричної активності, відома як потенціал готовності (до дії), виникає у ділянці руху кори головного мозку, яка допомагає регулювати пересування. Установлюючи електроди на голові, **Девід Рігоні (Davide Rigoni)** з університету в Падуї (Італія) та його колеги показали, що послаблена віра людей у свободу волі зменшує цю електричну діяльність. При подальшому вивченні, люди, чия віра в свободу волі була низькою, були менш здатними стримувати імпульсивні реакції під час комп’ютерного тестування сили волі. Чим менше ми віримо в свободу волі, схоже, тим менше сили ми маємо, щоб утриматись від бажання брехати, лицемірити, красти чи годувати брутальних людей гострим соусом.

Нова справедливість

Якщо дослідження нейрологів продовжать руйнувати віру людей у те, що вони мають свободу волі, як зміниться наше суспільство?

Ми бачимо три можливі варіанти цих змін. Історія сповнена прикладами того, як еволюціонують моральні норми з появою нових знань про світ. У своїй останній книзі “*The Better Angels of Our Nature*” (“*Ангели-охоронці нашої природи*”) психолог із Гарвардського університету **Стівен Пінкер (Steven Pinker)** показує в документах “гуманітарну революцію” за останні 300 років, упродовж якої раніше встановлені практики, такі як рабство і жорстоке, незвичне покарання, ставали повсюдно засуджуваними, як несумісні з мораллю. Пінкер приписує цю зміну, частково, підвищеному знанню різних культур і людської поведінки, що стало можливим завдяки зростанню масової грамотності, освіті й обміну інформацією.

Додаткова література

1. **Michael S. Gazzaniga**. Who’s in Charge? Free Will and the Science of the Brain. — Ecco, 2011.
2. **Sheriff A.F., Greene J.D., Karremans J.C., Luguri J., Clark G.J., Schooler J.W., Baumeister R.F. and Vohs K.D.** Free Will and Punishment: A Mechanistic View of Human Nature Reduces Retribution. — *Psychological Science*, 2014.
3. **Shaun Nichols**. Free Will an Illusion? // *Scientific American Mind*. — November/ December, 2011.
4. **Michael Shermet**. Free Won’t // *Skeptic*. — August, 2012.

Нові дослідження, знімаючи покрив із біологічного механізму, який стоїть за людською думкою і дією, можуть спонукати подібні драматичні зміни в моральних поглядах. Це перший імовірний варіант. Як вже відбувалося до цього, зміни в моральних почуттях, можливо, дійсно допоможуть поліпшити каральну систему США. Сьогодні кримінальне покарання здійснюється в основному за принципом око за око — тип покарання, якому надають перевагу люди, які вірять у свободу волі — і можливо через це воно є, на превеликий жаль, неефективним для запобігання майбутньому злочину.

Суспільству треба припинити покарання людей тільки заради того, щоб бачити, як вони страждають, а зосередитись на дієвіших способах запобігання кримінальним порушенням і змінювати колишніх злочинців на продуктивних громадян — стратегія, яка стає привабливішою, коли люди обговорюють істинність свободи волі. Хоча часом і некомфортні сумніви щодо існування свободи волі можуть змусити нас більше вболівати за долю нашого суспільства, звир’ятати нашу моральну інтуїцію і правові інституції з новими науковими даними і таким чином зробити нас сильнішими.

Проте, цього може і не трапитись. Як підказують наші дослідження, чим більше люди сумніваються в існуванні свободи волі, тим більш терпимими вони стають до тих, хто звинувачується у злочині, і тим більше в них бажання самим порушувати правила і завдавати шкоди іншим для досягнення того, чого вони хочуть. Таким чином, другим варіантом може бути те, що новітній скептицизм щодо існування свободи волі може становити загрозу для гуманітарної революції, а саме, загрозу анархії.

Найімовірнішим є третій варіант. У XVIII сторіччі **Вольтер** сказав знамениту фразу, що *якби Бога не було, потрібно було б його створити, тому що ідея Бога украй важлива для підтримання законів і порядку в суспільстві*. Якщо допустити, що віра в свободу волі утримує людей від скоєння якихось правопорушень, які могли б руйнувати упорядковане суспільство, паралель з цією тезою очевидна. Що робитиме наше суспільство, якщо виявить в собі відсутність свободи волі? Можливо, з успіхом створить її знову. ■

(за матеріалами статті з журналу “*Scientific American*”, червень 2014 р., автори: **Азим Ф. Шериф** — старший викладач психології Орегонського університету, керівник лабораторії “Культура й етика” (США), **Кетлін Д. Вохс** — викладач Карлсонівської школи управління при Університеті штату Міннесота (США), переклад з англійської — **Людмила Костенко**)